

ընտանիքներ, եւ որոնց հասցէները Հ. Տաշեան յղած էր ինձ սպսկես,

- a) Hermet Clem., via Aquedotto 22
- b) Hermet Ed., via Aquedotto 48
- c) Hermet Guido, via Coneo 3
- d) Hermet Luigi, via Aquedotto 22

Ասոց թէ ես, եւ թէ Հ. Կէտիկեան նա-
մակներ գրեցինք եւ անգիւղիւթիւններ հար-
ցուցինք իրենց բժիշկ մեծ հայրերուն մասին,
բայց դժբախտաբար իրենց լուսնիմարը զմեզ
պատուեցին. անոնցմէ մէկը միայն այնպիսի պա-
տասխան մը յղեց, որով տղանի եղաւ թէ չեն
ուզեր յայտնել իրենց Հայկական ծագումը, եւ
ամսի իսկ կը համարին զայն գիտեալ:

Ե՛հ, ուրիշ հոգ, ամօթը իրենց, բաւ է որ
պատմութիւնը ցոյց կու տայ մեզ իրենց հայկա-
կան ծագումը, եւ մերք ալ կը կարգանք զայն
այսօր մեզեւմ մը եւս հաւաքանք կրկնելով ու
երեքնելով մեր առակագիր Պարսիզակցի մա-
հան վարդապետին այն նշանաւոր խօսքը՝ թէ,

“Հայ իմաց լուսնի է ի բնէ Կիւսիսի”

Մարտի 4-ը լուսնի է ի բնէ Կիւսիսի:

Բնրա, 7 Մայիս 1904:

Տոքթ. ՎԱՐՈՒՄ Գ. ԹՈՂՈՒՄՅԱՆ

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԶՐԳԱՍՏԱՆԵՐԻ ՈՐԲԵՆՈՒՄՆԵՐ
ՊԵՐՏԱԿԱՆՆԵՐ ԲԱՐԵՆԿԱԿԱՆ-ՈՍՈՐԵՍՈՒ
ՏԱՆԵՐԵՐ ՍԵՊՏԱԲՐԻՈՒ ՀԱՐԱՅՈՒՆՆԵՐ

(Հարաւստիստիկ)

Հարե՛ր. Սարգիստաթ Բ. Պարստապէ Արա-
ղիւշ եւ Հարհար իկաւ, այլեւայլ քաղաքներ
առաւ եւ՝ Բիւր-Համբանի եւ Դամիկի գէմ ար-
շաւանքը լնցընելուն ետքը՝ Հարհարի մէջ իր ար-
ձանը կանգնեց. Սարգիսի ատեն Հարհարի վրայ
կ'իշխէր Կիւսիս անուն իշխանը: Եւրոպայաւ ար-
ձանագրութեան համեմատ՝ Ասորեստանցւոց թա-
ղաւորն այս իշխանը պաշարեց, մայրաքաղաքին
գրաստան ատեն զինքը գերեց եւ երկրի վար-
չութիւնը տարեստանցի կուսակալի մը յանձնեց,
Յարեգրութիւնը քիչ մը աւաթեց կը պատմեն.
Հարհարիցի՝ Նլլիպիի Գալատա անուն իշխանին
օգնու թեանք վրայ վտասանելով վաճառեցին իրենց
իշխանը: Սարգիսն պատերազմի մէջ գերի բռնուած
անձինքներ բերաւ եւ Հարհարի մէջ բնակցուց.
քաղաքին վերաբերող գաւառն ընդարձակեց՝ վեց
շրջանի երկրի միացրելովով. — Ասորեստանցւոց
սպորտութիւնն էր քանի որ կարեւոր նահանգներն
ընդարձակել է ինչաւ այլոց, որպէս զի մարական

փոքր փոքր անկախ իշխանութիւնք վերանան: Հար-
հար քաղաքը՝ Ասորեստանցւոց գերիշխանութիւնը
Մարտի վրայ պահելու կարեւոր կուսան մ'ըլլա-
լան, ամբողջիւրս գտնիվ եւ պահականոցներով
պատեցաւ: Արաքսուս ալ ցուցնելու համար
որ այս քաղաքն Ասորեստանի հետ միացու-
եցաւ, Հարհար անունը փոխեցաւ Կար-Հար-
ի-կիսի (աւ Սարգիսի թուրք կամ պատմէ): Թէ
այս անունն տեւական եղաւ, լատ պարսկականան
էր ինչաւ որ՝ երբ Ասորեստանցից Մարտի վրայ
իրենց գերիշխանութիւնը կորսնցուցին, այս անունն
ալ անհետ եղաւ: Հարհար անունն նամակներու
մէջ ալ կը հանդիպինք: Հարհար երկրի ընդար-
ձակում մ'ընդունեցաւ Սահերի թագաւորէն, որ
առոր միացուց Նլլի(պի)է առած Բիւր-Բարբուս
գաւառը: Ասորհագրոն ժամանակէն մնացած
բնագիր մը՝ Հարհարցւոց ամրոց ի սահման Նլլի-
պիի. Կիւսիսի մէջ Սիւրբանի, որ Կիւսիսայ թէ
Կիւսիսեան քաղաք մէն էր: Ասորեստանի թագաւո-
րաց ժամանակէն յառաջ՝ Հարհարի գոյութիւն
ունեցած ըլլալուն յիշատակարան ունինք: Վեր-
ն (էջ 186) ըսինք թէ Գաւգիի իշխանութեան եր-
կու տարիներն կը կոչուէին ամբ աւերման Կարհարի:
Այս կէտն ուրիշ տեղեր ալ կը յիշուի: Տեղ մը կը
յիշուի Կարհարի մէջ թագաւորի՝ Կիւսիս-Պիւսի
անունով: Ըստ Կարեւրի է որ Կարհար հին ձեւն ըլլայ
Հարհարի. ապէ կը հետեւի որ այս անուններն
իրարու հետ նոյն ըլլան:

Սարգիսի Հարհարի հետ միացուած վեց
գաւառներն էին. 1. Արաղիւշ: Այս գաւառին
անունմը կը կոչուէր “վերին ջրանցքը”, իսկ
ստորին ջրանցքը կը կոչուէր 2. Բիւր-Բամբա-
գաւառին անունմը: Ապէ կը հետեւի թէ Սարգ.
Յարեգր. 83 տեղը, ուր “վերին եւ ստորին ջրան-
ցքն վրայ [գտնուող] մարդոց” Հարհարի վեր-
բերելուն վրայ է խօսքը, աչքի առնելու անի Արա-
ղիւշու է Բիւր-Բամբա-գաւառի բնակիչները: Բիւր-
բեքի հետեւելով կրեանք բռնել թէ Արաղիւշու
նոյն պիտի ըլլայ Տիգրաթիպիւսեր Գ. Յար-
եգրութեանց Երիտզիւղուին հետ: Ելամական երկր-
ներու մէկ ցանկին մէջ կը հանդիպինք Արաղիւշ
անունն. հաւանորեն զանազանելու է այս անունն
Արաղիւշու ան Երիտզիւղուին: Սարգիսի նախորդ-
ները կը յիշեն Արաղիւշ անունով երկրի եւ, որ՝
բոտ երեւութիւն՝ Արաղիւշուի հետ նոյն է: Սար-
գիստաթ Բ. թագաւորութեանը 24-է տարին
Պարստապէ Արաղիւշ եւ Հարհար իկաւ: Սամի-
րաման Բ.՝ Սարգիստաթ ան Բիւր-Սարգիստե գաւառ՝
վերաբերելուն նշեցաւ եւ հաստ Արաղիւշ, ուր
երկրի իշխանը՝ Մանուկ-Պարստապէս
գիմաց լեւա, բոյց նակատուն մէջ սպանուեցաւ
ինչն եւ իմ մարդիկներէն 1070 հոգի: Մեռեալ-
ներուն մարմիններն անգունգները նետուեցան:
Արաղաւ եւ օշխար յաղթողներուն ձեռքն աւար
ինկան: Տիգրաթիպիւսեր Գ. ժամանակ Արա-
ղիւշի մէջ կ'իշխէր Բիւր-Բամբա-
անունով իշխան մը, որ Ասորեստանցւոց բանակներուն
մտնելուն՝ փախաւ, այդպէս որ բանակն առանց
աշխատու թեան աւար առաւ նոյնդ, արեւա, օշխար
եւ լա-
զուարթ ըստած քար: Արաղիւշէ Տիգրաթիպիւսեր

Սուսմարցու շուկայ: Ռոստ (Unters. S. 88) իրաւամբ Արաղիւս Տին անունէն կ'ուզէ տեսնել 'Αποστέλλει անուն մէջ, որ ներքին Մարաց քաղաք մէն է յիշուած Պաղքեօնի քով (Ձ, 2, 16), Գալով Ռամստուս անուն, պիտի ըսենք թէ ասի նախնաւոր ընտանեաց մէ անուն էր այս անունը կը կրէին: Ըստ արձանագրութեանց՝ Արաղիւս [աշ] ի իշխանը Տիգրանի պիղծեմք էր ասուն, եւ Ռեական-գաւառիայի կառավարը՝ Սարգսդադնի ասուն: — այս երկու գեղքին մէջն ալ անունն քիչ մ'այլ-այլեալ Ռամստուս ձեւով կը ներկայանայ: Արդ՝ երկու կերպ մեկնութիւն կարելի է. կամ՝ Մարտուստին մէջ Ռամստուս կամ Ռամստեա անունով բազմաթիւ ընտանիքներ կային՝ առանց իրարու հետ աղակալցութիւն ունենալու, կամ՝ Ռեական-գաւառիայի եւ Արաղիւս [աշ] ի յիշեալ երկու գաւառաւորներն առգամներն էին այն ընտանեաց, որուն մայր երկրից Տամարուպուս եւ հաւանորն Քիւս-Ռամստուս: 3. Արդիւս: 4. Ալիւս: Բիւլերեքէի այս տեղն Արիսակի — Տիգրանիկի հետ նշխարը ներք քանաւոր չեմ Տիգրանի (տե՛ս էջ 193): 5. Ը-գորդու: Աօէէ յայտնապէս տարբեր եւ կառուստի բնագործ մէջ յիշուած Ս-գորդու-նի ըսուածներն, որ Գիմմարաց, Մարաց եւ Մանանց հետ հակառակորդ կը ներկայանան Ասորեստանի: Ամեն լաւն է ասոց ըստկալելու Փոքր Վահյ մէջ փնտռել եւ ասոց զատուք Ապարազ ըսուած ժողովրդեան հետ նշխարընել, որ հին-պարսկական արձանագրութեանց մէջ մէջ մէջ Յաւուն (— Յանիս) անունն յառաւ եւ մէջ մ'այլ կառավարութիւն (— կապագոգովիւս) եւ Յաունա անունաց միջեւ կը յիշուին: Մեծապէս վեճի նիւթ է թէ արդեօք Ս. Գորց Ասփարազը (Արգիւս 20, Տ. թղթ) Սարգիս, ուր Երուսաղէմէն գերի տարուածները կը բնակէին, Մարաց Էրեպարային հետ նոյն է, թէ Փոքր Վահյ Ապարազին հետ: Առաջնոյ կողմն են Էրազեր եւ Դելիւ, իսկ Սեփարազ — Սապարազ — Ապարազ հաւանաբար թիւից կը պաշտպանեն Էրիզէլ, Նեոլէքէ եւ Է. Լազէն. վերջինս ինք զինքը Լիւդիոյ կողմէ կ'որոշէ, եւ ասանց քննելու կը թողու Սապարազ եւ Տործէս անունաց ստուգարանական աղբորն ինչորէր — աղբու մէ՛ զոր կ'ենթադրէ Լաստէն, իսկ եւ այս աղբորն դոյռութիւնը շատ տարակազմական կը գտնեմ: Վերջնականապէս կարելի չէ որոշել թէ այս երկու տեսութիւններէն որն աւելի ընդունելի է: Ես աւելի պատշաճ կը համարիմ Սեփարազն արեւելեան երկրի մէջ համարելը, լիւսն զի արեւելք կան ուրիշ գաղութներ ալ՝ Պաղեստինէն բերուածներով կազմուած: Այս ինչորոշ լուծումը սեղան կապ ունի Արգիւսի քրոջ Ժագմանը ժամանակին հետ: Վերջապէս առ կենտ ալ չեշտենք որ Հոմմիւս ասոր- (մար)-գոս անունը՝ Սուսմարցու, ասփարազու ասոր-գոս ('Քաղէ') երկրորդական ձեւերն օգնութեան աւելնելով՝ "Քաղէս Սեփարազայ" կը մեկնէ: Ս. Գորց Ասփարազը Հոմմիւս կապագոգովիոյ կամ Պոնտոսի մէջ կը փնտռու: 6. Ո-րէն-(-?) ինչ: Բաց ի այս վեց գաւառներէ՝ Հարհարի հետ միացուած պիտի ըլլան՝ ըստ Սարգ. Տարեգր. 83—84 Ռիւ-Սանիթիստի (տե՛ս վերջ էջ 187) եւ Ո-գորդու:

Սարգոնի Թագաւորութեանն ասուն Ուպարաիս գաւառին վրայ կ'իշխէր Սարգոնուս իշխանը: Ուպարաիսի մէկ գաւառակը Ռիւսանդէ կ'անունանէր:

Իբր Հարհարի վերաբերող կամ անոր մտերը գտնուող տեղ յառա՛ւ կը բերէ Սարմանասար Բ. Կոստանթնու, Հալաթի, Եւստատ, Ամարիւ:

Հարհար երկրին զիրքն որոշելու թեւեղլ եւ այլ կուսաններ ունինք, սակայն ասոնք անտեղ անորոշ են, որ չարժեւոյ թաւական տեղ կը թողուն: Հարհարի կենդրոնն ընդհանրապէս կ'որոշուի իր հիւսիսակողմը գտնուող Արաղիւս եւ Պարսուս երկիրներով, արեւմտակողմը կամ հիւսիս-արեւմտակողմը գտնուող սահմանակից Նաբիոնով եւ հարաւակողմը կամ հարաւ-արեւելակողմը գտնուող Նիլիւսով: Ասորեստանացոյց այս գաւառին ընծայած գերը կը ջուցցեն որ ինքն յարաբերաբար ըստ զիրեն եր այս երկրը մանեղլ: Ես կ'առաջարկեմ այս երկրին համար այն գաւառն, որ Դիւսայիկ արեւմտեան կամ արեւելեան ափին վրայ հիւսիսէն Պաիկուլի եւ հարաւէն Քարթ-Էրիքի միջեւ կը տարածուի, լիւսն զի հիւսիսակողմն եւ հիւսիս-արեւելակողմը գտնուող գոտարին լեռնաշխարհը հազիւ կրնար կայանն ըլլալ Ասորեստանացոյց կուսականական վարչութեան: Հարհար անունն, որ նախնաբար լիւ աշխարհագրական էր, վերջէն, երբ նոյն երկրին հետ շատ մը գաւառներ միացուցանուի մի եւ նոյն վարչութեան տակ, վարչական գործածութեանը շատ ընդարձակուեցաւ: Թէ Նիլիւսի ուղղակի սահմանակից էր Հարհարի, երկու իրողութենէն կը տեսնուի. մէջ կը Սարգոն Նիլիւսի անունու Քիւս-Պարսուս գաւառը միացուց Հարհարի, եւ երկրորդ Կոնստանդին քով թիւ 71ին յայտնապէս կ'ըսուի. "Քարազն Սիսիւրտի, ասոր մէջ Հարհարացոյց, որ Նիլիւսի երկրին սահմանին վրայ է, Եւսաներիքի արձանագրութեանցը մէջ Սիսիւրտի կը յիշուի իբր ի սկզբանէ անոր Նիլիւսին քաղաքը, Հիւսիսէն Պարսուսայի եւ հարաւէն (յառա՛ւ մտք) Հարհարին միջեւ" ուստի Չերիքոր լծին մտերը փնտռելու եղք ինչպէս Արաղիւս-Արաղիւսը, նոյնպէս եւ այն հինգ երկիրները, զորոնք Սարգոն Հարհարի տարեանանցի կուսականին իշխանութեանը տակ գրու: Հաւանաբար եւ Դիւսայս գտնուէ՛ր՝ ուղղակի՝ վերին եւ ստորին ջուցցին ջուր մատակարարողը:

Հարհարը տեղաւորելու համար մինչեւ հիմայ եղած փորձերուն գալով, ամենէն յառա՛ւ յիշելու եղք որ Լեոնտիմոս այս երկրը "սարիքի հարաւ-արեւելակողմը" Կարնիս-Կամրագենի տեղը գրու: Ըստ մի շարքէն աւելի զեղ ի հարաւ-արեւելք գայած է: Երազերի ստանց տեղը ճշգրտել յընդհանրոյն կ'ըսէ թէ արձանագրական արեւմտեան Մարաց մէջ եւ Նիլիւսի արեւմտակողմն ըլլաւ: Է: Եուստի՛ կ'երմանա՛հայկ կողմը գրու: Դժ Մարգոն՝ հարաւէն Դիւսայի եւ հիւսիսէն Սիւնիէի միջեւ. վերջապէս Բիւլերեքէ կը կարծէ թէ Հարհար եւ Կամրիկի մէկ մասն, այն ալ՝ ամենէն արեւելեանը. Հարհար քաղաքն պատուան

